

Received/ Makale Geliş Tarihi 07.02.2026
Published /Yayınlanma Tarihi 31.03.2026
Volume (Issue) Cilt (Sayı) 10 (64)
pp / ss 531-538

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.19360427
Mail: editor@pejoss.com

Gazi Aydın

<https://orcid.org/0000-0003-148-1940>

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Bölümü/ TÜRKİYE

ROR Id <https://ror.org/0396cd675>

Antik Çağ'dan İslam'a Diyarbakır

Diyarbakır From Antiquity To Islam

ÖZET

Bir şehrin nasıl kurulduğu ve nerede kurulduğu hatta niçin kurulduğu sorularına cevap bulmak için öncelikle insanların bir yere yerleşirken veya yerleşik hayata geçmek istediklerinde ölçüt olarak neyile aldıklarına bakmakta fayda vardır. Her şeyden önce insanlar toprak açısından verimli bir yer tercih ederler, çünkü eski çağlardan beri tarım, insanların önemli bir geçim kaynağıdır. Yani yaşamsal bir nitelik taşır. Bu sebeple bir toprağın verimli olması için öncelikle bol suya ihtiyaç vardır. Bol suyun olması hem sadece tarım için değil insanların yaşaması başta olmak üzere hayatın bütün alanlarında ihtiyaç duyulan bir nesnedir. Mesela hayvanların su ihtiyacını karşılamak bu temel ihtiyaçlardan bir tanesidir. Bunlara ek olarak ticaret yolları üzerinde şehir kurmak insanların temel gayelerinden bir tanesidir.

Diyarbakır hem su kaynaklarına yakın olmak hem de ticaret yolları üzerinde bulunmak açısından dikkate değer bir şehirdir. Şehrin bu avantajlı konumu kısa sürede büyümesini sağlamıştır. Fakat şehrin bu avantajlı konumunda faydalanmak bölgede hâkim olan güçlerin iştahını kabartmıştır. Bundan dolayı Diyarbakır, Bizans-Sasani savaşlarından olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.

Bu makalede Diyarbakır'ın tarihsel süreçte Amid ve Diyarbakır isimlerinin isimlendirme meselesine değinilecektir. Ayrıca şehrin Yunan, Bizans, Süryani ve Arap kaynaklarıncı nasıl ele alındığına bakılacaktır. Devamında da Diyarbakır'ın Bizans-Sasani savaşlarındaki konumu detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarih, Diyarbakır, Antik Çağ, Sasani, Bizans.

ABSTRACT

To answer questions about how a city is founded, where it is founded, and even why it is founded, it is helpful to first look at the criteria people use when settling in a place or wanting to adopt a settled lifestyle. First and foremost, people prefer fertile land, because agriculture has been an important source of livelihood for people since ancient times. In other words, it is a vital quality. Therefore, for soil to be fertile, it primarily needs plenty of water. Abundant water is essential not only for agriculture but for all aspects of life, especially human survival. For example, meeting the water needs of animals is one of these basic needs. In addition, establishing cities along trade routes has been one of the primary goals of humankind.

Diyarbakır is a remarkable city both for its proximity to water resources and its location on trade routes. The city's advantageous location enabled it to grow rapidly. However, exploiting the city's advantageous location has whetted the appetite of the powers that dominate the region. Therefore, Diyarbakır was negatively affected by the Byzantine-Sasanian wars.

This article will discuss the issue of the naming of Diyarbakır as Amid and Diyarbakır throughout history. The study will also examine how the city is described in Greek, Byzantine, Syriac, and Arabic sources. The following section will also examine in detail Diyarbakır's role in the Byzantine-Sassanid wars.

Keywords: History, Diyarbakır, Antiquity, Sasanian, Byzantium.

1.GİRİŞ

Bir şehrin nasıl kurulduğu ve nerede kurulduğu hatta niçin kurulduğu sorularına cevap bulmak için öncelikle insanların bir yere yerleşirken veya yerleşik hayata geçmek istediklerinde ölçüt olarak neyi ele aldıklarına bakmakta fayda vardır. Her şeyden önce insanlar toprak açısından verimli bir yer tercih ederler. Çünkü eski çağlardan beri tarım insanların önemli bir geçim kaynağıdır. Yani yaşamsal bir nitelik taşır. Bir yerin toprak açısından verimli olması için o yerin toprağının suyla buluşması gerekir. Çünkü su sayesinde sulu tarım yapma imkânı doğar ve böylelikle orada yaşayan insanlara yılda en az iki kez ürün alma avantajı sağlar. Bol suyun olması sadece tarım için değil, aynı zamanda insanların yaşaması başta olmak üzere hayatın bütün alanlarında ihtiyaç duyulan bir nesnedir. Mesela insanların kendi hayvanlarının su ihtiyacını karşılaması bu temel ihtiyaçlardan birisidir.

Özellikle o çağlarda yaşayan insanların büyük bir kısmı göçebe olduğu için hayvancılık onların yegâne uğraşydı. Bu da hayvanlara önem verilmesine sebep oluyordu. Bazen sadece hayvanların su ihtiyacını karşılamak bile hayvan sahibi göçebelere bir yerden başka bir yere göç etmelerine neden oluyordu. Bu göçler günlerce hatta aylarca sürebiliyordu.

Su sorununu hallettikten sonra insanların bir yere yerleşmek için ikinci tercihi ise ticaret yollarına yakın olmaktır. Çünkü ticaret insanlık tarihinde sürekli var olmuş bir geçim kaynağıdır ve bugün olduğu gibi eski çağlarda da ticaret, insanların hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Bundan dolayı tarih boyunca ticaret yolları üzerinde bulunan kentler “istasyon şehir” olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple söz konusu bu şehirler, o dönemin egemen devletleri için cazibe merkezi olmuştur. Şehirlerin cazibe merkezi olmasıkuşkusuz onların başına bela olmuştur. Çünkü büyük devletler bu şehirlere sahip olmak gayesiyle oralara sürekli saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırıların sonucunda o şehirler, savaş alanına dönüşmüştür. Burada yaşayanlar, ölüm ve felaketi yaşamıştır. Ayrıca “istasyon şehir” konumundaki bu şehirler, ticaretle uğraşan ve tüccar olan milletler tarafından da mesken haline getirilmişlerdir. Örneğin Nusaybin’in (Nisibis) Orta Çağ’da Yahudiler tarafından mesken edinmesi ve burada toplanan paraların diğer coğrafyalarda yaşayan Yahudilere yardım olarak gönderilmesi bu örneklerden birisi sayılmaktadır.

Önceki bölümde değinildiği gibi şehir yerleşimlerinin temel gerekçelerine göre kurulan şehirlerden birisi de Diyarbakır’dır. Yani suya yakın olma ve ticaret yolları üzerine kurulma. Diyarbakır (Amid) bu iki önemli özelliği de taşıyan bir şehirdir. Aslında o dönem incelendiğinde Mezopotamya’da başka şehirler de Diyarbakır’la benzer özellikler taşımıştır. Nusaybin (Nisibis), Dara, Urfa (Urhoy), Harran, Ceylanpınar (Rasulayn) şehirleri, konum olarak Diyarbakır kadar stratejik özelliklere sahipti. İsmi zikredilen bu şehirler, Antik Çağ’dan VII. yüzyıla kadar yani İslam’ın Arap Yarımadası’ndan çıkıp Orta Doğu’ya gelişine kadar Sasani (Pers)-Bizans savaşlarının, savaş alanı olmuştur. Yüzyıllarca devam eden ve IV. yüzyılda daha da yoğunlaşan bu savaşlar Mezopotamya şehirlerini harabeye çevirmiştir. İki imparatorluk arasında ardı arkası kesilmeyen egemenlik savaşları tam da bu şehirlerde cereyan etmekteydi. İki güç arasında sürekli el değiştiren bu şehirlerin halkı her gelen hâkim gücün zulmüne maruz kalmaktaydı. Şehrin yerini değiştirmek -yakın bir yere taşımak- demografiyi kendi lehine çevirmek iktidarların teamüllerindendi (Aydın, 2017, s. 14). Sasani hükümdarı II. Şapur, Nusaybin’i Sasanilerden aldığı zaman İran coğrafyasından 12 bin aileyi getirip buraya yerleştirmiştir. Ayrıca şehirdeki Hristiyanların şehri terk etmesini istemiştir. Bunun üzerine şehirdeki Hristiyanlar, Nusaybin’in 15 km güneyindeki Serçehan (Sargathon) denen bir yere yerleşmişlerdi (Aydın, 2017, s. 83)

1.1.Diyarbakır’ın Siyasi Tarihi

Diyarbakır, siyasi olarak ilk defa MÖ 3000 yıllarında Hititlerin egemenliğinde kurulmuş bir kenttir. Daha sonra Mittanilerin egemenliğine geçmiştir. Mitanni-Hurri egemenliği MÖ 11260 yılına kadar devam etmiştir. Tarih boyunca birçok kez el değiştiren Diyarbakır sırasıyla Asurlar, Aramiler, Medler, Romalılar, Persler gibi medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Amid MÖ 66 yılında Romalıların hâkimiyetine girmiştir. Antik Çağ boyunca da Romalıların ve onların devamı olan Bizansların elinde kalmıştır. Sadece Sasani hükümdarlarından II. Şapur (309-379) ve I. Kavad (488-531) zamanında iki kez geçici süreliğine Sasaniler tarafından yönetilmiştir (Yıldırım, 2011, s. 92).

Şehrin İslam egemenliğine girmesi Halife Ömer bin Hattap (634-644) zamanında olmuştur. Hz. Ömer’le birlikte İslam egemenliğiyle tanışan şehir günümüze kadar da bu tanışıklığı devam ettirmektedir.

1.2.Yunan, Bizans, Süryani ve Arap Kaynaklarına Göre Diyarbakır

Antik Çağ'da Diyarbakır; Bizans, Yunan ve Süryani kaynaklarında Amid şeklinde geçmektedir. Bu ismin "Amid, Amed, Kara Amed, Omid" gibi telaffuzları da vardır. İlk olarak "Amid" isminin MÖ 200'lerde Asur kralının kılıcının kabzasında yazılı olduğu bilinmektedir. Bu ismin hangi dilde olduğu tartışmalıdır. Yakut el Hemevi *Mu'cemul Buldan* adlı eserinde bu ismin Rumca olduğunu tahmin eder ve "amaç, gaye" anlamlarına geldiğini aktarır (el Hemevi, 1997, s. 54). Amid isminin Diyarbakır'a dönüşmesinin hikâyesi ise Arap kabilelerinin bölgeye gelmesiyle alakalıdır. İslam'ın Mezopotamya'ya gelmeden kısa bir süre önce başlayan Arap kabilelerinin göçü İslamiyet'le birlikte daha da yoğunlaşmıştır. Bu kabilelerden birisi Bekir bin Vail kabilesidir. Kabile, Amid kenti ve çevresine yerleştikten sonra bölgeye Diyar Bekir bölgesi denmeye başlanmıştır. Bu ismin resmîyet kazanması Atatürk zamanında gerçekleşmiştir (Aylar, 2009, s. 1384-1412).

Diyarbakır'ın hem coğrafi hem de ticari konum yönünden avantajlı bir şehir olduğu gerçeği dile getirildikten sonra şimdi de bu gerçeği biraz daha somutlaştırmakta fayda vardır. Diyarbakır, Dicle nehri kenarına kurulmuş bir şehirdir. Antik Çağ tarihçilerinden ve tahmini olarak 320'lerde Antakya'da doğan Yunanlı Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* adlı tarih kitabında Amid'i tanımlarken şehrin güney kenarından geçildiği zaman Dicle'nin yükselen suları tarafından şehrin yıkıldığını belirtmektedir. Şehrin hemen aşağısında ise Mezopotamya'nın ovalarının yer aldığını, Amid'in kuzey tarafında yer alan Toros zirvelerinin gölgeleri ise Armenia ve Dicle insanlarını birbirinden ayırdığını söyler. Ayrıca Amid'in tam kalbinde hisarın diplerinde her baharda yükselerek fışkıran bazen sıcak ama içilebilir, kötü kokulu buharlar fışkırır, der." (Yıldırım, 2011, s. 94). Ammianus aynı zamanda Amid şehrine bağlı Gumathena isminde bir yerden bahseder ve buranın topraklarının verim açısından zengin olduğunu söyler. Ayrıca Abarne köyünün de hastaları iyileştiren ılık sularına dikkat çeker (Yıldırım, 2011, s. 94).

Yakut el Hemevi, Amid şehrini tanımlarken şehrin, Dicle Nehri'nin üst tarafında kurulduğunu ve nehrin, şehri bir hilal gibi çevirdiğini söyler ve bu hilal bölgesinin ortasında çeşme ve kuyuların bulunduğunu dile getirir. Birbirine iki arşın mesafesinde olan bu kuyu ve çeşmelerden ziraatçılar yararlanmış. Ayrıca bölgede bostanların yoğun olduğunu aktarır. Fakat Yakut el Hemevi Diyarbakır'ı bir bölge olarak tanımlamakta ve Amid şehrinin bu bölgenin bir şehri olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca şehrin siyah taşlardan örülmüş bir kale olduğunu da söylemektedir (el Hemevi, 1997, s. 56).

Diyarbakır'ın bir başka özelliği, önemli kavşak yolları üzerine kurulmuş olmasıdır. Onun bu konumu, kısa sürede gelişip büyümesine katkı sunmuştur. Ayrıca Dicle Nehri'nin kenarında kurulması Antik Çağ'da Musul ile deniz ticareti yapmasını sağlamıştır. Bu ticaret Dicle Nehri üzerinde "kelek" denilen sallarla yapılmaktaydı (Aylar, 2009, s. 1384-1412). Diyarbakır'ın suyun kenarında kurulmasının sonucunda onun bağ ve bahçeleriyle ünlenmesine katkı sağlamıştır. Şehrin bu özelliği günümüze kadar devam etmektedir.

1.3.Bizans-Sasani Savaşlarında Diyarbakır'ın Durumu

Diyarbakır'ın Antik Çağ'dan İslam'a kadarki tarihsel sürecine bakıldığında şehirle ilgili eldeki kaynaklar onun Sasani-Bizans savaşlarında çokça yıprandığına işaret etmektedir. Ne zaman tam olarak başladığı bilinmeyen bu savaşlar, özellikle IV. yüzyılda yoğun bir şekilde cereyan etmiştir. Savaşlar VII. yüzyıla kadar devam etmiş ve İslamiyet'in bölgeye gelmesiyle sonlanmıştır. Şehir bu iki egemen gücün belasından ancak o zaman kurtulabilmiştir.

İki imparatorluk arasında yapılan savaşların kronolojisine göre bunlardan önemli olanı 114-115 yılında yapılmıştır. Savaş esnasında Partların (Pers) tahtında IV. Mitradates (115-145), Roma tahtında ise Traianus (98-117) bulunmaktaydı. Bu savaşta Roma, Mezopotamya bölgesini kendi topraklarına ilhak etmiştir. Fakat Mezopotamya'nın elden gitmesini Partlar hiçbir zaman kabullenmediler ve sürekli bir bahane bulup saldırıya geçtiler. Bu saldırılar hep devam etti. Saldırıları neticesinde Amid sürekli bir bu tarafa bir o tarafa geçiyordu.

296 yılında yapılan bir savaşta Romalılar yine Amid, Nisibis ve Cizre (Bet Zebday) şehirlerini almış ve yapılan anlaşmayla Dicle Nehri iki güç arasında sınır olarak belirlenmiştir (Aydın, 2017, s. 37-38).

Sasanilerin Mezopotamya şehirlerine olan saldırıları bir türlü bitmek bitmiyordu, bazı şehirleri almalarına rağmen Amid hâlâ Bizans'ın hâkimiyetindeydi. Bizans'ın kurucusu I. Konstantinos'un (324-337) oğlu Konstantios (337-361) Sasanilerin saldırılarına karşı şehri korumak istiyordu. O sıralarda da Sasani tahtında II. Şapur vardı. Şapur Sasaniler döneminin tahtta en uzun kalan hükümdarıydı. Annesinin karnındayken hükümdar ilan edilmişti. On yedi yaşında tahta çıkan Şapur kendinden önceki Sasani hükümdarları gibi gözünü Mezopotamya şehirlerine dikti. Bizans'ın doğu sınırı sayılan bu şehirler

Sasaniler ve Bizanslar için ölüm kalım meselesiydi. Şapur' un niyetini anlayan Konstantios, Amid'in etrafını surlarla çevirdi. 349 yılında yapılan bu surlar şehrin tahkimi açısından önemliydi. Ammianus Marcellinus, Amid'in Konstantios tarafından güçlü kule ve duvarlarla çevrildiğini aktarmaktadır. Ayrıca şehrin beşinci lejyon tarafından korunduğunu ve acil durumlar için de altıncı lejyonun yardım etmek üzere şehrin etrafına yerleştirildiğini söyler (Yıldırım, 2011, s. 94). Fakat Konstantios 'un bütün çabasına rağmen Şapur şehri teslim almıştır (Aylar, 2009, s. 1384-1412). Şapur şehri almadan önce Akhunlar'la ittifak yapmıştı ve Amid'i 359 yılında aldıktan sonra şehirde katliamlar yapmış ve şehri yağmalamıştı (Aydın, 2017, s. 26).

Amid'in Şapur tarafından kuşatıldığı esnada Bizans ordusunda subay olan Ammianus Marcellinus da şehrin savunmasında yer almıştı. Ammianus, Sasaniler şehri aldıktan sonra canını kurtarmak için Melitene'ye (Malatya) kaçmış sonra Antakya'ya geçmişti. Kuşatmayı bütün ayrıntılarıyla anlatan Ammianus, Sasanilerin yaptıkları katliamdan da bahsetmektedir. Kuşatmada, Şapur surlara yaklaştığı anda Romalı askerler tarafından kendisine bir mızrak fırlatılmış ve bu mızrak Şapur' un elbisesini yırtmıştı. Bu durum Sasanileri çok öfkelenmişti. Ayrıca Sasanilere bağlı Arap göçebelerin en büyüğü olan Xioniteler de krallarıyla birlikte bu kuşatmaya katılmışlardır. Xionitelerin kralı Grumbates'in oğlu kuşatmanın ilk günlerinde Romalı askerlerce öldürülmüştü. Oğlunu kaybeden Grumbates, intikam yemini etmiş ve kuşatmanın sonraki günlerde şehrin surlarına askerleriyle birlikte insanüstü bir enerjiyle saldırılar geçekleştirmiştir (Yıldırım, 2011, s. 94-107). Savaşı bire bir yaşayan Ammianus' un anlatımları savaşın bütün ayrıntılarını gözler önüne sermektedir. Şapur' un şehri almak konusunda gösterdiği açgözlülüğü de değinen Ammianus, Sasanilerin Mezopotamya şehirlerine olan düşkünlüğü hakkında önemli fikirler vermektedir.

Konstantios 'un yerine tahta geçen Julianus ise (361-363) büyük bir orduyla Sasanilere saldırmış ve kısa bir sürede Mezopotamya'nın tamamına hâkim olmuştu. Fakat Julianus savaş meydanında bir ok darbesiyle öldürülmüştü. Onun ölümü Bizans ordusunu çaresiz bırakmıştı. Orduya giden erzakı da engelleyen Şapur, istediğini almak için baskı uygulamaya devam etmiştir. Bizans ordusu kendi içinde bir seçim yaparak Jovianus'u (363-364) tahta çıkardı. Jovianus çaresiz bir şekilde Sasanilerle anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu anlaşma aynı zamanda Nisibis (Nusaybin) anlaşması olarak da bilinir. Anlaşmanın şartlarına göre Nisibis Sasanilere verildi. Zaten bu anlaşmadan önce Şapur Nisibis'i üç defa kuşatmış fakat şehrin güçlü direnişi karşısında pes etmiş ve şehri bir türlü alamamıştı. Bu anlaşmayla Nisibis'i savaş yapmadan kolay bir şekilde almıştı. Amid ise Bizanslara kalmıştı. Ancak Nisibis' in Sasanilere verilmesi bölgede yaşayan Hristiyan Süryaniler için bir yıkımdı adeta. Çünkü Süryaniler için Nusaybin dini bir merkezdi. Hatta Süryani vakanüvisler, Jovianus'u bu anlaşmayı yaptığından dolayı sevmemişler ve ondan kötü bir şekilde bahsetmişlerdir. Onlara göre Hristiyanlığın merkezi olan bu kutsal şehir Mecusilere verilmişti (Aydın, 2017, s. 40). Fakat Süryanilere göre aslında bu uğursuzluk Julianus 'la birlikte başlamıştı. Çünkü Julianus bir pagandı ve Hristiyanlara zulmediyordu. İsa Mesih de onu cezalandırmıştı.

Süryani vakanüvislerinden AbulFarac (Bar Habreus), *Abul Farac Tarihi* adlı eserinde bu meseleyi detaylandırarak anlatmıştır. Abul Farac, Julianus 'un Konstantinos'un torunu olduğunu söyler ve amcalarından birisiyle devleti ortaklaşa yönettikten sonra iki yıl da tek başına devleti yönetmiştir. Abul Farac, Konstantinos'tan "Fatih" diye bahseder çünkü Hristiyanlığı kabul etmiş ve Hristiyanları korumuştur. Fakat Julianus için: "Kendisi Mesih'i inkâr edenlerdendi." diye söz eder. Onun büyü ile uğraştığını ve zalim birisi olduğunu aktarır (AbulFarac, 1999, s. 136). Yani Julianus aslında pagan inancına sahipti. Ayrıca filozoflara öykünüp onlar gibi konuşmaya çalışıyordu. Abul Farac'ın dediğine göre putlar için yeni mabetler inşa etmişti. Sasanilerle savaşmak için Antakya'ya geldiğinde buradaki insanlar ondan hoşlanmamışlar ve onunla dalga geçmişlerdi.

395.000 kişilik bir orduyla Sasanilerin üzerine yürüdüğü zaman kendine çok güvenmişti. Abul Farac'ın anlatımına göre Julianus, kendisine hayalet şeklinde görünen birisinin "Dikkat et, ben Ares'im ve sana yardım için önünden gideceğim." dediği için Julianus kendisine bu kadar güveniyordu. Fakat Julianus 'un dinsizliği ona bela getirmişti ve savaş meydanında bir ok darbesiyle ölmüştü. Hatta ölüm anında avuçlarını kanla doldurup gökyüzüne bakmış "Sen beni mağlup ettin ey Celileli İsa ve kendi ilahınla birlikte hâkimiyeti sen kazandın." demişti. Abul Farac'a göre o ok'u kırk şehitlerden birisi Julianus'a fırlatmıştı (AbulFarac, 1999, s. 137).

İki taraf arasında anlaşma yapılmasına rağmen Sasanilerin bütün Mezopotamya'ya hâkim olma sevdası hâlâ devam etmekteydi. Bu sebeple Bizans'ın doğu sınırı sayılan Mezopotamya'ya saldırıları devam ediyordu. Bu tehdit bir türlü bitmek bilmiyordu. Jovianus' tan sonra Bizans imparatoru olan Valens (364-

378), bu saldırılara karşı Amid surlarını genişleterek daha güçlü hale getirmiştir. Valens'ten kalan surlar günümüze kadar ilk halini koruyarak gelmiştir (Aylar, 2009, s. 1384-1412).

Amid'i ilgilendiren bir başka savaş ise 502 yılında yapılmıştır. Bu savaşta Sasani hükümdarı I. Kavad (488-531) ile Bizans imparatoru Anastasios (491-518) karşı karşıya gelmiştir. I. Kavad Amid şehrine saldırmış ve şehri teslim almıştı. Fakat Anastasios durumu kabullenmeyerek Sasanilere karşı saldırıda bulunmuş ve şehri tekrar hâkimiyetine almak istemişti (Aydın, 2017, s. 41-42). Abul Farac, Kavad'ın şehri kuşatması ve ele geçirmesini ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Aslında Kavad, tahta gelir gelmez Bizanslara karşı öfkeliydi çünkü Abul Farac'a göre Kavad'ın hükümdar olan babası Firuz, Bizansların Hunlara akıl vermesiyle Hunlar tarafından öldürülmüştü. Bu sebeple Kavad, bir an önce Bizanslara saldırmak istiyordu. Hükümdar olduktan sonra da önce Erzurum'a saldırmış fakat onları bağışlayıp oradan ayrılmış ve ekim ayında Amid'i kuşatmıştı. Fakat bu kuşatma uzun sürmüştü ve Kavad şehri bir türlü alamamıştı. Ordudaki askerler perişan haldeymiş, üstlerindeki elbiseler bile paramparça olmuştu. Ayrıca Amid halkı da şehri iyi korumuştur. Surun etrafına hendekler kazıp bu hendeklerin üstüne kalaslar koymuşlardı ve İranlı askerler görmesin diye üstünü toprakla kapatmışlardı. İranlılar gece vakti surları tırmanmak için merdivenleri surların duvarına dayadılar ve mancınık getirip surları dövmeyi planladılar fakat halk onların üzerine reçine döküp mancınıkları ateşe vermişti. 500 kadar İranlı asker yanarak ölmüştü. Kuşatmadan umudunu kesen Kavad, ülkesine dönmeye karar vermişti. Şehrin yerlilerinden dönüş için bir miktar para istemiş fakat halk onunla alay etmiş, para vermemişti. Ona: "Senden yemiş olduğun sebzelerin bedelini istemek bize düşer." demişlerdi. Kavad bu duruma çok içerlenmiş ve bunların yaptığı terbiyesizliğin bedelini onlara ödetmeye karar vermişti. Böylece kuşatmasına devam etmiştir. Kavad rüyasında Mesih'in ona göründüğünü ve şehri üç gün içinde alacağını kendisine müjdelemişti (AbulFarac, 1999, s. 150).

Kuşatma devam ederken şehrin batı tarafında bir kale vardı ve bu kale Urtayalı John manastırının rahiplerine aitti. Bir gece rahiplere bir adam ziyafet çekmiş, rahipler de yiyip içmiş ve sarhoş olmuşlardı. Onlar sarhoş bir şekilde uyurken manastırdan dışarıya açılan gizli bir delikten bir hırsız kaleden dışarı çıkmış ve İranlıları soymaya kalkışmıştı. İranlı askerlerden biri onu görmüş fakat fark ettirmemişti, çünkü onun gireceği gizli deliği bulmak istiyordu. Gerçekten de durum İranlıların istediği gibi oldu. Askerler gizli delikten şehre girdiler. Kalenin içerisindeki askerleri öldürdüler, sabah olunca da Kavad ve geri kalan askerleri şehre girdiler. Abul Farac'ın aktardığına göre İranlılar 80.000 kişiyi öldürdüler. Şehirden sadece Kırkşehit Kilisesinin içindekiler kurtulmuştu. Onları da Ermenistan valisi, Kavad'dan onları bağışlamasını rica etmişti. Kavad, halktan aldığı bütün altın ve değerli eşyaları Dicle Nehri üzerinden ülkesine göndermişti. Ayrıca şehrin hâkimleri olan Leontius ve Kura'ya pis elbiseler giydirmiş, elbiselerini de domuz pisliğine bulayarak şehrin ortasında doluşturmuştu (AbulFarac, s. 150).

Amid'in Kavad tarafından kuşatılma hikâyesini bir başka Süryani vakanüvis Sütuncu Yeşua da kendi kroniğinde anlatmıştır. Yeşua, şehrin 5 Ekim tarihinde Kavad tarafından kamp kurmak suretiyle kuşatıldığını aktarır. Kuşatma 97 gün sürmüştü ve 503 yılının ocak ayında şehir ele geçirilmiştir. Şehrin, surlara merdiven sayesinde tırmanan İranlı askerlerin çabasıyla alındığını aktaran vakanüvis, İranlıların şehre girdikten sonra acımasız bir şekilde insanları öldürdüklerini yazar. Kavad, katliamdan sonra Amid'de 3000 kişilik bir ordu bırakıp ayrılmıştır. Şehirde kalan İranlılar, ölen Amidlilerin cesetlerinin kokusundan rahatsız oldukları için cesetleri surlardan aşağı şehrin dışına atmışlar. Canlı olarak kurtulanları da Dicle Nehri'ne atmışlardı. Yeşua vakayinamesinde yapılanların korkunç olduğunu söyledikten sonra surların kuzey kapısından çıkarılan cesetlerin 80 bin olduğunu yazar. Bunların dışında da ölenlerin olduğunu fakat sayılmadığını dile getirir (İsa Yousef, 2009, s. 65).

Mşihazho ismindeki diğer bir Süryani vakanüvis, *Erbil Vakayinamesi* isimli kroniğinde bu olaya kısa bir şekilde değinir. Yazar 499-511 yılları arasındaki olayları anlatırken o yıllarda Persler ile Romalıların arasında savaşların devam ettiğini aktarır. Kavad'ın kendisini ikinci kez kral ilan ettikten sonra Mezopotamya'ya saldırmaya başladığını yazar. Bu saldırılarda Amid ve Rişayna (Rasulayn, Ceylanpınar) şehirlerini ele geçirmiştir. Fakat bu savaşların sonunun gelmediğini ve Perslerin kendi ülkelerini Hunlara karşı korumak için topraklarına geri döndüğünü aktarır (Zho, 2002, s. 142).

Ahmet Selçukoğlu Hoca, *Nisibis (Nusaybin) Kadim Bir Şehrin Hikâyesi* adlı eserinde bazı Süryani vakanüvislerin anlatımlarına dayanarak Amid şehrinin Kavad tarafından kuşatılmasıyla ilgili bilgiler verir. Hocanın aktardığına göre Kavad'ın selefi olan Sasani hükümdarı Balaş (484-488) ülkeyi ekonomik krize sürüklemiş ve askerlerin maaşını bile ödeyemez hale gelmiştir. Bunun üzerine Kavad tahta çıkmış ve tahta çıkar çıkmaz da Bizans hükümdarı Anastasios'tan borç para istemiştir (Kütük, 2018, s. 116). Fakat Anastasios, Kavad'ın isteğine olumsuz cevap vermişti. Hatta Kavad'dan ilk önce Nusaybin'i boşaltmasını

istemişti. Çünkü Nusaybin, 363'te anlaşma karşılığında Sasanilere verilmişti fakat Bizans'a göre şehir işgal altındaydı. Bizans imparatorları her fırsatta şehri Sasanilerden istemektedirler (Kütük, 2018, s. 117).

Anastasios, Kavad'a para göndermeyince Kavad da vakit kaybetmeden Amid şehrine saldırmıştı. Ahmet Hoca, *Edessa (Urfa) Kroniğine* dayanarak şehrin 503 yılında kuşatıldığını ve doksan yedi günlük bir kuşatmadan sonra alındığını söyler. Amid'in alınması Bizans için doğu sınırının güvenliğinin tehlikeye girdiği anlamına gelmekteydi. Zaten doğu sınırının diğer önemli şehri olan Nusaybin 140 yıl önce Sasanilerce alınmıştı, Amid'in de alınması Bizans için yıkım anlamına gelmekteydi. Bu sebeptendir ki Anastasios jet hızıyla önemli generallerini şehri alsınlar diye Sasaniler üzerine göndermişti (Kütük, 2018, s. 118).

Başka Süryani vakanüvisler de Amid'in Kavad tarafından kuşatılıp alınmasını yazmışlardır. Vakanüvislerin yazdıklarına bakıldığında onlar da aşağı yukarı aynı şeyleri aktarmaktadır. Muhtemeldir ki Süryani vakanüvisler bu tarihsel olayı birbirlerinin kitaplarından iktibas etmişlerdir. Fakat Amid halkının İran kuşatmalarına güçlü bir direniş gösterdikleri dikkate şayandır. Çünkü sonraki tarihsel süreçlerde de Amid halkının İranlıları istemedikleri ve onları şehirden kovduklarına şahit olunmaktadır. Örneğin İbrahim Özcoşar Hoca, *Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır' inde Eşraf* isimli makalesinde Osmanlı ve Safeviler arasında yapılan Çaldıran Savaşı'ndan (1514) önce Diyarbakır' in bir Safevi yönetim merkezi olduğunu aktarır. Fakat Diyarbakır' deki Safevi valisi ölünce halk İranlı askerleri şehirden kovmuştur. Bunun üzerine Safeviler şehri bir yıl boyunca kuşatmışlar ancak şehrin güçlü direnişi söz konusu kuşatmayı kırmış ve boşa çıkarmıştır (Özcoşar, 2015, s. 7).

Amid'in Kavad tarafından kuşatılıp alınmasını Bizanslı Antik Çağ tarihçisi Prokopius da detaylı bir şekilde anlatmıştır. 500-565 yılları arasında yaşayan Prokopius Filistin'de doğmuştur. Onun anlattığına göre işin temelinde Anastasios' un Kavad'a borç para vermeme meselesi vardır. Kavad, Ak Hunlara borçluymuş ve borcu ödemek için de Anastasios' tan borç para istemiş. Fakat Anastasios kendi adamlarıyla yaptığı istişareden sonra bu parayı vermek istememiştir. Bunun üzerine Kavad 502 yılında ordusuyla ilk önce Armenia 'ya saldırmıştır. Orada birkaç yeri yağmaladıktan sonra Amid şehri etrafında kamp kurmuştur (Yıldırım, 2011, s. 111).

Prokopius' un yazdığına göre kuşatma kış mevsimine denk gelmiştir. Aynı zamanda şehri savunan herhangi bir askeri birlik de yokmuş fakat buna rağmen şehirdeki insanlar güçlü bir direniş göstermişlerdir. En sonunda şehri alamayacağını anlayan Kavad geri dönmeye karar vermiştir. Ordu dönüş hazırlıkları yaparken halk surların üstüne çıkıp Pers askerleriyle alay etmeye başlamıştır. Hatta bazı fahişeler Kavad'ın elbiselerine benzer elbiseler giyip vücutlarının bir kısmını göstererek Perslere hakaret etmiştir. Halkın yaptığı bu saygısızlık İranlıların zoruna çok gitmiş. Bunun üzerine İran ordusundaki Mecusi büyücüler kuşatmayı devam ettirsin diye için Kavad'ı ikna etmişler (Yıldırım, 2011, s. 112).

Kuşatmayı devam ettiren Kavad, Persli askerlerin daha saldırgan olmasını istemiş. Kuşatma devam ettiği esnada Amid tarafında kulelerde gözcü görevi yürüten rahipler bir gece dini bir festival düzenlemiş ve gece boyunca yiyip, içip sarhoş olmuşlar. İşte o gece Kavad ve birkaç askeri gizlice kaleye girmişler, uykudaki rahipleri de öldürmüşler. Kısa süreli çatışmalardan sonra Kavad şehri teslim almıştır. Prokopius, şehrin on sekiz günlük kuşatmanın ardından teslim alındığını söyler. Daha sonra şehirde bin kişilik bir askeri birlik bırakan Kavad ülkesine geri dönmek için yola revan olmuştur (Yıldırım, 2011, s. 113).

Kavad şehri aldıktan sonra Bizans imparatoru Anastasios ordu gönderip şehri tekrar geri almıştır. Şehir Bizans ordusu tarafından kuşatılmıştır. Bu kuşatma esnasında şehrin içinde yaşananları yine vakanüvis Yeşua tüyler ürpertici bir şekilde anlatmaktadır. Hatta Yeşua bu olanları yazdığında okuyucuların ona inanamayacağını bile itiraf etmektedir. Roma askerlerinin Amid'in surlarının dibinde kamp kurduklarını söyleye Yeşua, devamında Farsların, şehri Romalılara teslim etmelerinden korktukları için ahaliyi amfi tiyatrodan topladığını söyler. Orada günlerce hapsedilen yerli halkın açlıktan öldüğünü aktarır. İlk başlarda arzularını tatmin ettikleri kadınlara biraz yiyecek verdiklerini ancak yiyecek azaldıktan sonra kadınların da aç bırakıldığını aktarır. Kadınlar yiyecek aramanın verdiği kızgınlıkla insan eti yemeye başladılar. Öylesine korkunç bir açlık ile karşı karşıya kalmışlardı ki ayakkabıları bile yiyorlardı, der (İsa Yousef, 2009, s. 67).

Yeşua bu durumun daha da korkunç bir hal aldığını hikâyenin devamında anlatmaktadır. Aç kalan bu kadınların daha sonra örgütlenip geceleri dışarıda buldukları insanları öldürüp onları pişirmekteydiler. Yemeklerin kokusu etrafa yayılınca İranlı askerler failleri yakalamışlar ve bunlardan birkaç tanesini herkesin gözü önünde öldürmüşlerdi. İranlı komutan canlıların değil sadece ölülerin etini yemelerine izin vermiştir. Kadınlar da açık bir şekilde ölülerin etini pişirerek yemektedirler (İsa Yousef, 2009, s. 67).

Dolayısıyla Amid halkı iki imparatorluğun savaşlarının kurbanı olmuştur. Şehir akla gelebilecek en vahşi uygulamalarla karşı karşıya kalmıştır.

Prokopius ise Anastasios' un şehri geri alsınlar diye dört kumandan oluşturan bir orduya Amid'e gönderdiğini söyler. Fakat onların geldiğini duyan Kavad geri dönmüş ve bu orduları mağlup etmiştir. Hülâsa bu savaşların sonunda Amid' de kalmayı gereksiz gören ve kendi topraklarında Hun tehlikesi baş gösteren Persler fidiye karşılığında Amid'i Bizanslara teslim etmiş ve memleketlerine geri dönmüşlerdir (Yıldırım, 2011, s. 116).

Sasani-Bizans savaşları VII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar devam etmiştir. Bu savaşlar başta Amid olmak üzere diğer Mezopotamya şehirlerini çok yıpratmıştır. Çünkü her savaş yeni bir vergi, yeni bir asker ihtiyacını doğurmaktaydı. İki imparatorluk da söz konusu ihtiyaçları buradaki halktan karşılamaktaydı. Bazen kendi şehirlerini bizzat halkın kendisi korumak zorunda kalmıştır. Nisibis, Urfa ve Amid' deki halk defalarca kendi şehirlerini saldırılara karşı korumak zorunda bırakılmıştır. Nihayet 627 yılında iki taraf arasında yapılan Musul (Ninve, Ninova) Savaşı'nda Sasaniler, Bizans'a yenilmiş ve barış talebinde bulunmuşlardı. Sasani tahtında bulunan II. Kavad -628 yılında tahta çıkmış ve birkaç ay sonra ölmüştü. Bizans'ın başarılı imparatoru Herakleios'la (610-641) anlaşma yapmış ve Bizans'tan aldıkları yerleri geri vermişti (Aydm, 2017, s. 44).

İki imparatorluk arasındaki bu son savaştan sonra Orta Doğu'ya gelmeye başlayan Müslümanlar, iki imparatorluğu da son vereceklerdi. Mezopotamya'da yaşayan halklar açısından bu durum iyiye işaretli. Çünkü bölge halkı inanç bakımından genel anlamda Hristiyan'dı ve tek Tanrılı yöneticileri kendilerine daha yakın buluyorlardı. Belki bu sebeptendir Sasani-Bizans savaşlarında sürekli Bizans'tan yana tavır takınmışlardı. Şapur' un Nusaybin'i kuşatmasında veya Kavad'ın Urfa ve Diyarbakır kuşatmalarında orada yaşayan halk şehirlerini büyük bir dirençle savunmuşlardı. Muhtemelen Sasanilerin Mecusi inancına sahip olmalarından dolayı bölge halkı tarafından istenmemişlerdir. Özellikle bu durum Süryani vakayinamelerinde açık bir şekilde görülmektedir. Müslümanlar açısından bakıldığında da aynı durum söz konusudur. Çünkü onlar da tek Tanrı inancına sahip olan Bizans ve halklarını kendilerine Sasanilerden daha yakın buluyorlardı. Kur'an'daki Rum suresi, Bizans'ın Sasanilere karşı zaferini müjdelirken Müslümanlar buna sevinmişti. Ehli kitap olan Hristiyanları kendilerine daha yakın görüyorlardı.

İslam'ın ihtidaya önem vermesi Müslümanları sadece Arap Yarımadası'na hapsetmeyecekti. Bundan dolayı Suriye taraflarına doğru yaklaşan İslam ordusu Bizans'la savaşı kaçınılmaz hale getirmişti. 636 yılında Yermuk Savaşı iki taraf arasında cereyan etmiş ve savaşın neticesinde Müslümanlar galip gelmiştir. Müslümanlar Mezopotamya'ya geldikten sonra bölgenin diğer şehirleri gibi Amid'in de kaderi değişecekti. Halife Hz. Ömer'in emriyle İyaz bin Ganem tarafından şehir kuşatılmış ve 639 yılında Müslümanların hâkimiyetine girmiştir (Aylar, 2009, s. 1314-1412). Amid o dönemden sonra günümüze kadar çeşitli İslam devletlerinin egemenliğinde varlığını devam ettirmiştir.

2. SONUÇ

Diyarbakır'ın tarihi aslında Antik Çağ'dan çok daha öncesine dayanmaktadır. Ergani, Eğil ilçelerinde yapılan kazılarda Yontma Taş ve Mezolitik dönemlere ait yaşam kalıntılarına rastlanmıştır. Bu da Diyarbakır'ın ne kadar eski bir yerleşim yeri olduğuna işaretler. Ayrıca insanların geçirdiği sosyolojik merhaleler Diyarbakır' da düzenli bir şekilde gerçekleşmiştir. Yani göçebelikten yerleşik yaşama geçiş veya avcılıktan toplayıcılığa geçiş yapan toplumların burada ilk örneklerine rastlanmaktadır.

Diyarbakır'ın Kuzey Anadolu ve Cezire Bölgesi arasında bir geçiş noktasında bulunması da ona ayrı bir önem katmıştır. Hatta ilk Çağ'da batıdan Anadolu'ya yapılan Ege Göçlerinin Diyarbakır'a gelip yerleşmesi şehrin stratejik bir noktaya sahip olduğunu gösterir. Ayrıca Dicle Nehri'nin şehre olan katkısı da göz ardı edilemez. Çünkü nehir Antik Çağ'da bile deniz ticareti taşımacılığında önemini korumuştur. Hatta Kavad, şehri aldıktan sonra halktan gasbettiği altın ve gümüş gibi değerli eşyaları Dicle Nehri üzerinden ülkesine göndermiştir.

Dicle Nehri'nin bir başka özelliği de tarıma olan katkısıdır. Özellikle sulu tarımın yapılması Diyarbakır'ın maddi anlamda büyük katkı sağlamıştır. Yakut el Hemevi eserinde Diyarbakır'ın bağ ve bahçelerinin güzelliğinden bahsetmektedir. Oradaki insanların ziraat ile uğraştığını söyler.

Antik Çağ'dan İslam'a kadar olan tarihsel süreçte Diyarbakır'ın önemli bir kent olduğu Yunanlı ve Süryani tarihçilerin yazdıklarından da anlaşılabilir. Çünkü Bizans'ın doğu sınırının garnizon kentiydi ve doğudan gelebilecek her türlü saldırıya karşı imparatorluğu korumaktaydı. Bu sebeptendir ki Bizans'ın beşinci ve altıncı lejyonları şehirde bulunmaktaydılar. Hatta Ammianus Marcellinus' un

yazdıklarına göre şehir, Şapur tarafından alındığında Bizans imparatoru şehri korumakla görevli olan kumandanları yargılamıştı.

Diyarbakır, stratejik konumu sayesinde çağlar boyunca göç almış bir şehirdir. Ayrıca tarihi süreç içerisinde bölgede egemenlik kuran İranlılar, Bizanslar ve Araplar tarafından kitaplara konu olmuştur. Fakat asırlarca devam eden savaşlar yüzünden Diyarbakır büyük yıpranmalar yaşamıştır. Süryaniler ise şehirde siyasi olarak egemenlik kurmamışlarsa da dini ve manevi anlamda şehre aidiyet atfetmişlerdir. Özellikle Süryani vakanüvisler, eserlerinde Diyarbakır'ı anlatmaktan imtina etmemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Aydın, G. (2017). *Süryani Kroniklerine Göre Bizans-Sasani Savaşlarının Mezopotamya Şehirlerine Etkisi, IV-VII. Yüzyıllar, Nusaybin Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin.
- Aylar, M. (2009). “İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Amid (Diyarbakır)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık, s. 1384-1412.
- Çelik, M. (2007). *Edessa'dan Urfa'ya*, Ankara: Atılım Üniversitesi TT Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- El Hemevi, Y. (1997). *Mu'cemul Buldan*, Beyrut.
- Grand, M. (2000). *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
- Gregory, AbulF. (1999). *AbulFarac Tarihi, C. 1*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK Basımevi.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kaçar, T. (2009). “Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, 47, 1-22.
- Kütük, A. (2018). *Nisibis (Nusaybin) Kadim Bir Şehrin Hikâyesi*, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın.
- Özcoşar, İ. (2015). “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır' inde Eşraf”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 35, 7.
- Peter, B. (2000). *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Prokopius, (2001). *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldırım, E. (2011). *Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, Doktora Tezi. Konya.
- Yousif, E. (2009). *Süryani Vakanüvisler*, çev. Mustafa Aslan, Doz Yayınları.
- Zho, M. (2002). *Erbil Vakayinamesi*, çev. Erol Sever, Yaba Yayınları.